

Дієва Т. С.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СОЦІАЛЬНО-СТРАТИФІКАЦІЙНОЇ ПОЗИЦІЇ ТА САМОСТІЙНОСТІ ОРІЄНТАЦІЙ НА ПОЧАТКУ РАДИКАЛЬНИХ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН В УКРАЇНІ

У статті досліджено взаємозв'язок соціально-стратифікаційної позиції та психологічних характеристик людини (в даному випадку самостійності орієнтації) в Україні на початку радикальних змін. Проаналізовано показник залежності індексу позиції в соціальній стратифікації в 1996 р. від індексу самостійності орієнтації в 1992 р.; іншими словами, чи залежала (і якщо так, то наскільки) позиція в соціальній структурі в 1996 р. від самостійності орієнтації людини трьома роками раніше.

Зв'язок між соціальною структурою та особистістю становить досить значний інтерес для дослідників, і хоча це питання не є новим для соціології, воно, проте, не втрачає своєї актуальності. Одне з перших досліджень залежності особистісних якостей людей від їхнього статусу, позиції в соціальній структурі здійснив Алекс Інкелес шляхом вторинного аналізу [1]. Основне припущення вченого, яке підтвердилося, полягало в тому, що середовище людей в його інституціональних проявах «формує їхній досвід, і через це їхні сприйняття, ставлення і цінності...» [1, 2].

Автором першого соціологічного дослідження, що було безпосередньо спрямоване на вивчення зв'язків між соціальною структурою та особистістю, є відомий американський соціолог Мелвін Кон. Проведені ним дослідження в США (1964, 1974) та Польщі (1978)² показали, що між певними параметрами соціально-класової структури та особистісних якостей людей існує значний зв'язок [2]. У той же час дані лонгітюдного дослідження в США (1974) показали, що в умовах стабільного суспільства залежність місця людини в соціальній структурі від її особистісних якостей відсутня, натомість зворотний зв'язок є досить сильним [4, 125]. Іншими словами, вища соціальна позиція надає можливість бути самостійнішим у роботі, займатися більш змістовно складною та менш рутинною працею. З іншого боку, досвід професійної самостійності сприяє вищому поцінуванню самостійності для себе та своїх дітей, більший інтелектуальний

гнучкості та самостійнішим орієнтаціям щодо себе та суспільства [3].

Дослідження, проведені за методологією М. Кона в США та Польщі, фіксували зв'язок соціальної структури та психологічних характеристик особистості за стабільних соціальних умов. Натомість вони не давали жодної інформації щодо такого зв'язку в суспільствах, що переживають значні соціальні трансформації. Задля з'ясування останнього були проведені дослідження у Польщі та в Україні у 1992 та 1996 рр. за цією ж методологією. Результати показали, що виявлена залежність психологічних характеристик особистості від параметрів соціально-стратифікаційної та соціально-класової структур зберігається й за умов радикальних соціальних змін [5]. Але водночас залишається відкритим питання про їх взаємозв'язок: чи спостерігається за часів радикальної соціальної трансформації залежність позицій людей в соціальній структурі від їхніх особистісних характеристик, і якщо так, то яким він є? Тому мета цієї роботи полягає у з'ясуванні показника залежності індексу позиції в соціальній стратифікації в 1996 р. (друге опитування) від індексу самостійності орієнтації в 1992 р. (перше опитування). Іншими словами, чи залежала (і якщо так, то наскільки) позиція в соціальній стратифікації в 1996 р. від самостійності орієнтації людини трьома роками раніше.

Напевно, що процес радикальних змін у суспільстві характеризується трансформацією чи руйнуванням старих та формуванням нових соціальних структур. За таких умов, які існували

¹ Робота виконана як дослідницьке завдання з курсу професора В. Є. Хмелька «Соціальні структури і особистість» магістерської програми «Соціологія» Національного університету «Кисиво-Могилянська академія».

² Польське дослідження показало, що виявлені зв'язки психологічних характеристик людей з їхнім положенням в соціально-стратифікаційній позиції та класовій структурі притаманні не тільки для капіталістичного суспільства (яким є США), а й для суспільства такого типу, яким була на той час «соціалістична» Польща [4].

в Україні на початку цих процесів, вплив соціальних структур на особистість виявився помітно слабшим [5, 60, 63-64]. Видається можливим припустити, що за часів радикальних соціальних трансформацій особистісні характеристики людей отримують деяку можливість впливати на їхнє положення в стратифікаційних структурах. Так, скажімо, в умовах, що існували у Радянському Союзі (навіть за часів перебудови), займатися підприємницькою діяльністю було майже неможливо, а після розвалу цієї системи, в першій половині 90-х рр. XX ст. люди, що мали певні психологічні якості (наприклад, прагнення самостійності, бажання реалізувати себе в певній галузі тощо), отримали цю змогу [6].

У цій роботі використовуються дані лонгітюдного дослідження, репрезентативного для працюючого міського населення України, проведеного у 1992-1993 та 1996 рр. Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) під керівництвом В. Є. Хмелька та В. І. Паніотто. Опитування проводилося за багатоступінчастою випадковою вибіркою: на першому етапі - відбір з кількох сотень районів, потім - послідовний відбір поштових відділень, вулиць, будинків, домогосподарств, і нарешті - дорослих віком від 18 років і старше, що мешкають у відібраних домогосподарствах. Під час дослідження у 1996 р. опитували тих самих людей, що й у 1992-1993 рр. На базі масивів даних цих двох опитувань був створений об'єднаний масив, що дав змогу аналізувати результати лонгітюдного дослідження; об'єднаний масив включає 847 респондентів і був отриманий з Відкритого банку соціальних даних КМІС.

Для досягнення поставленої мети досліджувалася взаємозалежність між параметрами соціально-стратифікаційних позицій респондентів та однією з їхніх психологічних характеристик - самостійністю орієнтацій щодо себе та суспільства. Дослідження самостійності орієнтацій взагалі вважається важливим, оскільки ступінь її розвитку певною мірою визначає ступінь несхильності особистості брати участь в авторитарних рухах, сприймати відповідного роду пропаганду [7]. Крім того, цей концепт базується на врахуванні готовності людини сприймати деякі цінності громадянського суспільства (довіра до інших людей, прийняття моральних норм). Особливо важливим, на нашу думку, дослідження цього є для суспільства в період його суттєвих трансформацій, під час процесу зміни структур суспільства, формування нових орієнтацій людей щодо себе та суспільства. Україна ж у період з 1992 по 1996 р. переживала радикальні соціальні зміни, і це робить доцільним перевірку запропонованої нами гіпотези на даних, зібраних у цей період КМІС.

Насамперед зупинимося на тому значенні, в якому ми застосовуватимемо поняття самостійності орієнтацій та соціально-стратифікаційної позиції. Під самостійністю орієнтації ми розуміємо віру людини у власну здатність брати на себе відповідальність за свої вчинки, а також віру в те, що суспільство має устрій, який уможливує вияв самостійності. Самостійність орієнтацій виявляється у наявності поглядів, протилежних авторитарно-консервативним, у сприйнятливості до змін, наявності особистісно-відповідальних норм моралі та довіри до інших людей. [5, 125-126]. Індекс самостійності орієнтації ми розглядаємо за М. Коном як змінну другого порядку, що базується на п'яти змінних першого порядку: індексах авторитарного консерватизму, сприйнятливості до змін, довіри до людей, особистісно-відповідальних норм моралі та несхильності до фаталізму. Кожна з цих п'яти змінних першого порядку, в свою чергу, базується на змінних, які безпосередньо позначають обрані респондентами варіанти відповідей на тестові запитання (див. Додаток).

Авторитарний консерватизм, за М. Коном, розглядається як спектр поглядів стосовно того, що є соціально прийнятним: від беззаперечного підкорення владі та нетерпимості до протилежних цьому самостійності та нонконформізму. Авторитарний консерватизм є ознакою авторитарної особистості, яка характеризується схильністю сприймати різного роду пропаганду (в першу чергу антидемократичного, фашистського спрямування), що було показано Адорно та його колегами в дослідженні авторитарної особистості [8]. Довірливість визначається як рівень довіри до інших людей, ступінь відкритості їм, готовність співпрацювати з ними. Особистісно-відповідальні норми моралі також становлять свого роду континуум - від віри в те, що моральність означає слідування формальним настановам, букві Закону, до визначення та обстоювання власних норм моралі. Цей концепт відображає, наскільки критично людина ставиться до формальних настанов, чи беззаперечно підкорюється їм як зовнішній силі.

У питанні щодо складових концепту самостійності орієнтації перед автором постала дилема: чи включати до нього компонент фаталізму. Фаталізм, за визначенням Мелвіна Кона, це відчуття людиною неможливості контролювати свою долю, відчуття контрольованості з боку якихось зовнішніх сил [3, 20]. Під час аналізу результатів польсько-українського дослідження 1992-1993 рр. дослідники включили фаталізм до концепту самостійності орієнтації, але кореляція індексу фаталізму з концептом другого порядку в Україні є низькою, а для жінок ста-

тистично незначимою [5, 125]. Факторний аналіз, проведений автором, показав, що при факторному рішенні за критерієм рівності власного значення фактора не менше одиниці фаталізм виділяється в окремих фактор, а при однофакторному рішенні власне фаталізм має дуже низьке факторне навантаження (див. табл. 1).

Таблиця 1. Факторні навантаження концептів першого порядку для 1992-1993 та 1996 рр.

Індикатори самостійності орієнтацій	Факторні навантаження 1992-1993 рр.		Факторні навантаження 1996 р.	
	чол.	жін.	чол.	жін.
Сприйнятливості до змін	0,77	0,73	0,65	0,76
Довіра	0,69	0,47	0,65	0,61
Норми моралі	0,56	0,54	0,65	0,59
Авторитарний консерватизм	-0,54	-0,68	-0,63	-0,60
<i>Фаталізм</i>	<i>-0,08</i>	<i>-0,19</i>	<i>-0,17</i>	<i>-0,00</i>

Тому ми вирішили цей індекс не включати в модель. Тим більше що виключення його з моделі збільшує відсоток загальної варіації, який пояснюється моделлю в середньому на 10% (наприклад, факторна модель для чоловіків у 1992-1993 рр. з включенням індексу фаталізму пояснює 33 % варіації, в той час як при виключенні фаталізму відсоток загальної варіації становить 44 %).

У цій роботі використовується визначення соціальної стратифікації М. Кона, згідно з яким це «ієрархічне впорядкування суспільства, як єдиний вимір, виведений з коваріації освітнього рівня, професійного статусу та доходу» [5, 130]. Запитання про освіту респондента надавало інформацію про освітній рівень. Щодо професійного статусу постав складний вибір: яку шкалу краще використовувати для побудови індексу соціальної стратифікації: українську, розроблену на основі польської, чи міжнародну шкалу Трімана, чи обрати третій варіант і розробити шкалу на основі цих двох. Шкала Трімана має безсумнівну перевагу в тому, що вона нормальніше розподілена, аніж польсько-українська, а це важливо для застосування коефіцієнта кореляції Пірсона, але водночас вона досить слабко корелює з доходом, на відміну від польсько-української. Крім того, метою даної роботи не є порівняння результатів, отриманих для України, з дослідженнями в інших країнах, для чого шкала Трімана є необхідною. Зважаючи на такі підстави, при побудові індексу соціально-стратифікаційної позиції використовувалася польсько-українська шкала престижу. Тре-

тій вимір соціально-стратифікаційної позиції - за доходом - визначався як логарифм подушного доходу домогосподарства респондента¹. Дані, наведені в табл. 2, показують, що порівняно з рівнем освіти та професійним статусом дохід має найменше факторне навантаження. З цього приводу варто зауважити, що вказаний в інтерв'ю рівень доходу скоріше за все є дуже приблизним показником дійсного доходу, адже багато людей отримували в той час доходи від додаткових робіт, які не завжди декларували.

Таблиця 2. Факторні навантаження концептів першого порядку для 1992-1993 та 1996 рр. (метод головних компонент; однофакторні рішення)

Індикатори соціально-стратифікаційної позиції	Факторні навантаження 1992-1993 рр.		Факторні навантаження 1996 р.	
	чол.	жін.	чол.	жін.
Освіта (рівень освіти)	0,80	0,90	0,83	0,78
Професійний статус (польсько-українська шкала)	0,60	0,89	0,81	0,73
Дохід (логарифм подушного доходу домогосподарства)	0,49	0,29	0,60	0,39

Для перевірки гіпотези про те, що під час радикальних змін соціально-стратифікаційні позиції людей помітно залежать від самостійності їхніх орієнтацій, ми розрахували часткові коефіцієнти множинної регресії індексу цих позицій 1996 р., індекси соціально-стратифікаційної позиції та самостійності орієнтацій зими 1992-1993 рр., а також індекс самостійності орієнтацій 1996 р. (див. табл. 3).

Таблиця 3. Залежність соціально-стратифікаційної позиції та самостійності орієнтацій у 1996 р. від соціально-стратифікаційної позиції та самостійності орієнтацій у 1992-1993 рр. (стандартизовані коефіцієнти регресії)

Від	Соціально-стратифікаційної позиції 1992-1993 рр.		Самостійності орієнтацій 1992-1993 рр.		Самостійності орієнтацій 1996 р.	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
Залежність						
Соціально-стратифікаційної позиції 1996 р.	0,61*	0,78	0,13	0,11	0,10	0,05
Самостійності орієнтацій 1996 р.	0,06	0,04	0,24	0,15	-	-

* Жирним шрифтом відмічені показники, статистично значущі на рівні $\rho < 0,05$.

¹ Індекс подушного доходу на одну особу розраховувався як відношення сукупного доходу домогосподарства до кількості його членів.

Показник впливу самостійності орієнтації 1992-1993 рр. на соціально-стратифікаційну позицію при статистичному контролюванні впливу соціально-стратифікаційної позиції цього ж періоду та самостійності орієнтації 1996 р. є хоча і невеликим, але статистично значущим. Це твердження однаковою мірою стосується як чоловіків, так і жінок, оскільки різниця між відповідними коефіцієнтами статистично незначуща. На відміну від ситуації у США за умов переважної соціальної стабільності, в Україні - за умов радикальної соціальної трансформації - позиції людей у соціальних структурах статистично значуще залежать від деяких їхніх психологічних характеристик.

Як і очікувалось, соціально-стратифікаційні позиції, на яких працюючі люди в Україні опинилися у 1996 р., більшою мірою виявилися залежними від їхніх соціально-стратифікаційних позицій у 1992-1993 рр., ніж від рівня самостійності їхніх орієнтацій в той час. Про це явно свідчать відповідні коефіцієнти регресії як для жінок, так і для чоловіків, наведені в табл. 3, які є досить високими і статистично значущими.

Цікавим, на наш погляд, видається той факт, що залежність соціально-стратифікаційних позицій 1996 р. від самостійності орієнтацій того ж року є надзвичайно малою і статистично незначущою, що, власне, може свідчити на користь того, що вплив психологічних характеристик на динаміку соціально-стратифікаційних позицій стає помітним лише через деякий час (у даному разі це виявлено через три роки). Тобто чим більш самостійно орієнтовані були люди, тим більшою мірою їхня діяльність вплинула на підвищення їхніх соціально-стратифікаційних позицій.

У той же час наведені раніше дані не дають можливості зробити висновок, який з параметрів першого порядку (авторитарний консерватизм, довіра, сприйнятливості до змін чи норми моралі) більшою мірою сприяв цим змінам. Для аналізу структури впливу компонентів самостійності орієнтації на соціально-стратифікаційну позицію особистості були розраховані відповідні часткові коефіцієнти множинної регресії, наведені у табл. 4.

Варто звернути увагу на різницю даних для чоловіків та жінок. Для жінок три компоненти самостійності орієнтації з чотирьох значущо вплинули на соціально-стратифікаційну позицію - рівень авторитарного консерватизму, довіри до інших людей та відповідальності норм моралі. В той час як рівень сприйнятливості до змін сам по собі виявився статистично незначущим. Натомість для чоловіків жоден з компонентів самостійності орієнтації, взятий окре-

мо, не є значущим. Для жінок довіра, норми моралі та рівень авторитаризму виявилися більш значущими, аніж для чоловіків.

Таблиця 4. Залежність соціально-стратифікаційної позиції 1996 р. від авторитаризму, довіри, сприйнятливості до змін та ступеня відповідальності норм моралі у 1992-1993 рр.

Залежність	Самостійність орієнтації 1992-1993 рр.							
	Автора- ритаризм		Довіра		Спри- нятл- вість до змін		Норми моралі	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
Соціально- стратифіка- ційна позиція 1996 р.	-0,06	-0,27*	0,11	0,18	0,08	-0,04	0,07	0,18

Жирним шрифтом позначені показники, статистично значущі на рівні $p < 0,05$.

Отже, в Україні вже на початковому етапі радикальних соціальних змін самостійність орієнтацій як чоловіків, так і жінок справила помітний вплив на їхні позиції в соціально-стратифікаційній структурі суспільства, і хоча цей вплив не є великим, проте є статистично значущим. Розраховані часткові коефіцієнти множинної кореляції дали змогу виявити вплив як загального показника самостійності орієнтації на показник соціально-стратифікаційної позиції, так і кожного показника першого порядку окремо. Подібного роду взаємозв'язок між психологічними характеристиками особистості та її місцем в соціальній структурі суспільства у більш ранніх дослідженнях, що проводилися у США за стабільних соціальних умов, не спостерігався - вплив самостійності орієнтацій людей на їхні соціально-стратифікаційні позиції дорівнював нулю.

Можна припустити, що крім самого факту радикальних соціальних змін причиною виявленої нами залежності є той тип суспільства, до якого відбувається перехід. Фактично українське суспільство трансформується з тоталітарного у більш відкрите, у суспільство з ринковою економікою, де велике значення має конкуренція, тому корисними виявляються такі якості, як самостійність, впевненість, відсутність авторитарно-консервативних поглядів. Але, якщо б трансформація відбувалася у протилежному напрямку, можливо, важливішими були б інші психологічні якості особистості. Безумовно, це лише припущення, перевірити яке за тих умов, у яких відбуваються радикальні соціальні трансформації в Україні (на щастя), не видається можливим.

ДОДАТОК

Концепти першого порядку щодо орієнтацій на себе та суспільство для 1992-1993 та 1996 рр.¹

Будь ласка, вкажіть, якою мірою Ви погоджуєтесь чи не погоджуєтесь з кожним з наступних тверджень. На кожне судження може бути тільки одна відповідь з таких:

Шкала відповідей:	
Повністю згоден	5
Скоріше згоден, аніж не згоден	4
Частково згоден, частково не згоден	3
Скоріше згоден, аніж не згоден	2
Повністю не згоден	1

Авторитаризм

Молоді не можна дозволяти читати книжки, що можуть збити їй з пантелику

Тільки поклавшись на керівників та експертів у цьому складному світі можна правильно вирішувати, що робити

Найголовніше чого треба вчити дітей - це послух батькам

Якщо керівник бажає досягти поваги підлеглих, він має бути суворим

Не годиться чинити інакше, ніж чинили наші батьки

Кожен має підкорятися керівникам, незалежно від того, чи праві вони чи ні

Кожна людина має виявляти повагу до керівників

Жоден порядний чоловік не може поважати жінку, що мала сексуальні стосунки до шлюбу

Сприйнятливість до змін

Я переконаний, що будь-які зміни - це гірше, ніж життя без змін

Люди, що не дотримуються загальноприйнятих норм та правил, рано чи пізно завдають прикростей

Нове частіше створює проблеми, аніж вирішує їх

Зазвичай виходить краще, коли дієш випробуваним методом

Відносите себе до людей, що сприймають життя так, як воно йде, чи працюєте задля якоїсь мети

Норми моралі

Якщо щось працює, то байдуже, чи узгоджується це з мораллю чи ні

Якщо можна обійти закон не порушуючи його, то це можна робити

Можна робити все, аби це не завдавало тобі прикростей

Чи вважаєте, що можна робити все, що не заборонено законом, чи є речі, які не можна робити, навіть якщо вони законні

1. *Inkeles A.* Industrial Man: The relation of status to experience, perception, and value // *The American Journal of Sociology.* - 1960. - Vol. 26. - № 1.
2. *Kohn, Melvin L.* 1969 Class and conformity: a study in values. 2nd ed. - Chicago: the University of Chicago Press, 1977.
3. *Kohn, Melvin L., Schooler C.* Stratification, occupation, and orientation // *Kohn, Melvin L. and Carmi Schooler* (in collaboration with Joanne Miller, Karen A Miller, Carrie Schoenbach, and Ronald Schoenberg). *Work and Personality: An Inquiry into Impact of Social Stratification.* - Norwood, N. J.: Ablex, 1983.
4. *Kohn, Melvin L., Slomeczynski K. M.* Social structure and self-Direction: A Comparative Analysis of the United States and Poland. - Oxford: Blackwell, 1990. - P. 106.
5. *Кон Мелвін, Валерій Хмелько, Войцех Заборовський, Казимир Сломчинський, Богдан Мах, Роберто Гутієрес, Кристина Яницька, Володимир Паніотто, Корі Хеймен.* Соціальна структура і особистість в умовах радикальних соціальних змін: порівняльний аналіз Польщі та України // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* - 1998. - № 1-2. - С. 120-137.
6. *Винницький М.* Власники новостворених підприємств України. Соціальне походження, ціннісні орієнтації, особливості поведінки // *Неопублікована докторська дисертація.*
7. *Lipset S.* Democracy and working - class authoritarianism // *American Sociological Review.* - 1959. - Vol. 24. - P. 482-501.
8. *Адорно Т.* Исследование авторитарной личности. - М.: Серебряные нити, 2001. - 416 с.

T. Diyeva

THE INTERDEPENDENCE OF SOCIAL STRATIFICATION POSITION WITH THE SELF-DEPENDENCE OF ORINETATIONS AT THE BEGINNING OF RADICAL SOCIAL CHANGES IN UKRAINE

The aim of this article is to investigate interdependence of the social stratification position with psychological characteristics of a person (in this particular case it is self-dependence of orientations) in Ukraine at the beginning of the radical changes. This article seeks to analyze the dependence of the index of social stratification position in 1996 on the index of self-dependence of orientations in 1992. In other words, it seeks to investigate whether the position in social structure depended (and if yes, how) in 1996 on self-dependence of orientations three years earlier.

¹ Дані взяті з об'єднаного масиву з банку даних Київського міжнародного інституту соціології.